

Geografia, història i arqueologia agrària del feudalisme a la muntanya

Clara Arbués*
Jaume Oliver

En aquest article s'estudien uns documents escrits d'època feudal que informen sobre l'ecologia dels pasturatges d'alta muntanya, això és, sobre la càrrega ramadera per superfície, els sistemes de pastoreig, la diversificació del bestiar segons el tipus d'herba i sector, la circulació dels ramats, etc. Tractant-se de documents relatius a llocs situats, respectivament, a la Cerdanya i al Pallars, serviran, després, per fer unes consideracions més sobre la lògica del domini feudal a la muntanya i sobre la manera que creiem més adient estudiar-la.

En zones de muntanya, l'estudi de l'agricultura no es pot fer sense considerar seriosament la seva articulació amb la ramaderia. En el context de l'ordre feudal, ambdues activitats s'articulen entorn de l'exigència senyorial de renda, la qual disciplina els processos de treball que les integren i els dirigeix vers la producció d'un excedent destinat a mantenir la classe aristocràtica dirigent. Aquesta articulació específica és *el problema* de l'estudi de l'organització feudal de la producció a la muntanya (OLIVER, 1997a). Recentment, un de nosaltres (ARBUÉS, 1998a; en premsa) ha mostrat que el domini feudal de la ramaderia i l'agricultura té una plasmació en l'espai, encara avui, discernible arqueològicament: en el disseny de les formes del

* Clara Arbués (Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana, UAB), gaudeix actualment d'una Beca de Formació d'Investigadors del Comissionat per a la Recerca de la Generalitat de Catalunya.

parcel·lari, en la grandària i localització dels camps de conreu, en la localització dels diferents conreus en les culties, etc. La possibilitat d'arribar a identificar tot això permet obtenir informació sobre la lògica que regeix el procés de treball, que la documentació escrita de l'època és incapaç, per si sola, de donar.

Tanmateix, cal dir que, si bé és cert que ni els pergamins ni els protocols notariais ni altres documents foren redactats per a descriure *arqueològicament* el treball pagès o ramader (OLIVER, 1997b), sinó per legitimar-ne el domini per part del poder polític feudal i reproduir-lo (BARCELÓ, 1988), a vegades pot contenir informacions de qualitat sobre aquell treball. A vegades passa, però, que l'investigador no treu tot el profit dels textos perquè, senzillament, no sap què hi cerca, o perquè desconeix els processos de treball a què aquests textos més o menys excepcionals fan referència.

A la Cerdanya (segle XII)

A la segona meitat del segle XII, els monestirs de Poblet i Santes Creus van adquirir drets de pastura per als seus ramats als senyors locals de la Cerdanya i al rei. El principal domini ramader a la Cerdanya corresponia al monestir de Santes Creus, estudiat per primera vegada per Manuel Riu (1961). El cenobi va aconseguir entre els anys 1175 i 1184 el dret de pas i pastura a la solana sobre Puigcerdà, entre la capçalera de la Tet a l'est i els límits d'Andorra a l'oest. És interessant destacar que la donació que obre el cicle d'adquisicions de Santes Creus la va rebre el monestir el dia 24 de setembre (DIETARI, p. 167), és a dir, en el moment en què els ramats comencen a baixar de les pastures, coincidint tradicionalment amb la festivitat de Sant Miquel (29 de setembre), per bé que el calendari cristià es deu sobreposar en aquest cas a un altre d'anterior i coherent amb el cicle ramader. El domini ramader de Santes Creus seria possible per les cessions fetes per senyors locals, coneguts pel nom del lloc on tenen el nucli de llurs dominis: els Enveig (LBSC, doc. 209, a. 1178), els Domanova i els Sicart (DIETARI, p. 177-178; LBSC, docs. 208, 233, a. 1178-1180) o els Saga (LBSC, doc. 242, a. 1181); i pel propi rei (DIETARI, p. 178-179, a. 1180).

Abans de Santes Creus, entre els anys 1169 i 1175, el monestir de Poblet ja va adquirir els drets de pastura, aprofitament dels boscos i aigües del port de Lanós, per una banda, i de la vall de Maran, Dorres i Angustringa, per l'altra. També aquest domini, proper al situat en el Carlit, l'obtingué el monestir per alienació dels senyors locals: de nou els Domanova, els Paracolls, els Enveig. La constitució del domini cerdà de Poblet es beneficiava de les concessions fetes pel rei Alfons I referent al bestiar del cenobi l'any 1170.¹ El rei, de fet, no dub-

1. DSMP, doc. 375: *ganatum vero vestrum similiter mando ut secure pascuat in tota terra mea et nullus sit ausus ei pascua prohibere tanquam meo proprio.*

tava a amonestar els seus batlles locals si no defensaven els interessos ramaders del monestir a la Cerdanya, com si fossin els seus propis.²

Com va observar correctament M. Riu, l'expansió paral·lela dels dominis ramaders dels monestirs de Poblet i Santes Creus a la Cerdanya «implicaria algunos roces entre las dos comunidades cistercienses» i la necessitat d'imposar concòrdies entre ambdós (RIU, 1961, p. 144).³ En tot cas, però, la creació d'un sistema ramader especialitzat és, segons les evidències disponibles, resultat d'una iniciativa feudal. No és estrany en aquest sentit que els primers esments d'individus especialitzats en la conducció i guarda de ramats, és a dir, de «pastors», apareguin en la documentació feudal en el context del domini senyorial directe. Tot sembla indicar que els «pastors» són, en època feudal, menestrals i serfs domèstics directament depenents dels senyors; en el cas que ens ocupa ara, com *Guifredum et Bernardum, pastores* pertanyents al grup de *servi, vero, et ancille* del comte Guifré de Cerdanya l'any 1035 (LFM, doc. 693).

Cal fer encara una precisió més. Sobre la transhumància, M. Riu va observar que el monestir de Santes Creus va saber «aprovechar con oportunidad las necesidades económicas y sociales de los nobles feudales del Pirineo, en posesión de excelentes zonas de pastos pero no capacitados para su explotación en gran escala» (RIU, 1961, p. 147-148). Aquesta relativa «incapacitat» dels feudals locals afavoreix la cessió de drets de pastura als monestirs. Llavors, ja en el context de la integració política dels comtats catalans en una unitat major (la corona catalano-aragonesa), que sens dubte afavoreix la consolidació del sistema ramader transhumant, el rei Alfons I, concretament, va confirmar i ampliar els drets de pastura adquirits pels monestirs de Poblet (RIU, 1961, nota 13) i Santes Creus (p. 148-150), a part de donar a aquest darrer cenobi diversos drets⁴ i homes propis a la Cerdanya (LBSC, docs. 211, 232, a. 1178-1180).

El bestiar oví és el que participava tradicionalment en la transhumància horitzontal. A l'hivern pasturava a la plana, evitant així la sobreexplotació dels recursos cerdans (VIOLANT, 1949, p. 380-385; VILÀ I VALENTÍ, 1950). En canvi, el vacum, a diferència de les ovelles, es quedaria a l'hivern a la Cerdanya, on s'uniria al bestiar pagès que, en general, no participaria en la transhumància horitzontal. Per aquest bestiar n'hi hauria prou i sense perill de sobreexplotació amb les produccions d'herba⁵ i de cereals destinats al consum animal. Ramon Guillem d'Enveig, per exemple, deixa l'any 1121 al monestir de Cuixà *terciam partem de ipsa civada quod ego habeo in sua honore de Evæg vel de Fontanilles et de Prad* (DACSU, doc. 1331).

2. DSMP, doc. 446, a. 1173-1175: *mando vobis omnibus quod de cetero nullam molestiam illis vel hominibus suis facitatis, nec aliquid ab eis pro ipsis pascuis exigatis, sed ipsos fratres et omnes res suas et totum suum bestiar sicut res meas proprias et adhuc multo melius custodiatis, manuteneatis et defendatis quamdiu in vestra baiulia fuerint.*

3. Vegeu també LBSC, docs. 197, a. 1177: *super pascuis et portibus Cerdanie*, 255, a. 1183: *super pascuis et portibus de Peguera et de Lanos et de Pozas et de Barrazes.*

4. Lany 1180, el rei concedeix al monestir *in perpetuum omnes truitas, recentes et salsas, que mihi ceurunt et perveniunt per totam Ceiritaniam in omnibus locis* (LBSC, doc. 236).

5. DACSU, doc. 310, a. 1009: *ipso prado...de Wifredo comiti.*

El coneixement dels diversos cicles ramaders resulta fonamental per comprendre l'organització del procés de treball, la intromissió dels feudals en la seva organització i, en general, la informació més o menys indirecta que pugui proporcionar la documentació. Així, hi ha indicis documentals de la recerca de la complementarietat qualitativa dels ovins i del vacum, recurs històricament utilitzat per evitar els perills de sobrecàrrega o deficiència ramadera: mentre les vaques de Poblet i les de Santes Creus podien estar juntes en ports i pastures, les ovelles d'ambdós monestirs només hi tenien el dret de pas i no de pastura (amb l'excepció que les ovelles de Poblet podien romandre en els ports i pastures en cas de neu i de presència d'enemic).⁶ Efectivament, mentre les vaques aprofiten bé les herbes altes i més bastes, les ovelles prefereixen les herbes curtes i fines; per altra banda, les vaques no poden pujar a pasturar tan amunt com les ovelles (FILLAT *et alii*, 1984, p. 38-39). El coneixement dels cicles ramaders, doncs, permet, com han fet Ch. RENDU *et alii* partint de la recerca arqueològica (1991, p. 665-667), desmentir generalitzacions tòpiques com ara que les millors herbes es destinarien al vacum i les més magres al bestiar oví. La rígida organització de la pastura a la muntanya es troba en funció tant de les condicions ecològiques com del tipus de bestiar i de les opcions socials que intervenen en la constitució del sistema ramader.

Llavors, en l'àmbit local de la Cerdanya, la creació del sistema ramader s'observa en l'impacte ecològic provocat pel creixement dels ramats i l'extensió de les artigades per foc, iniciades en els segles IX-X i ampliades espectacularment en el segle XII i sobretot XIII, tal com s'ha estudiat en el cas de la muntanya d'Enveig (RENDU *et alii*, p. 664-665).⁷

Altres recursos eren la recol·lecció de fullaraca i la pastura del bestiar pels boscos propers als assentaments. Concretament, l'aprofitament del bosc, tret comú a totes les societats preindustrials muntanyenques (GUHA, 1989, p. 27-29), es faria al Pirineu amb la poda, any sí i any no, dels arbres de fulla caduca a finals d'estiu i principis de tardor. La fulla assecada i barrejada amb herba o palla servia de farratge per al bestiar, i els excrements del bestiar barrejats amb fullaraca verda o seca servien com a fertilitzant dels camps de conreu (VIOLANT, 1949, p. 483). A finals del segle XVIII, Francisco de Zamora encara observava

6. LBSC, doc. 197: *quod domus Populeti et domus Sancte Crucis ex hoc nunc et deinceps eosdem portus et pascua comuniter habeant et possideant ad pascendas utriusque domus vacas. Liceat etiam oves domus Populeti inde habere transitum et reditum sed non liceat eas ibi manere nisi necessitate nivium vel hostium compellentem. Oves autem Sancte Crucis non habeant licentiam manendi vel pascendi in illis portibus nisi tantum transeundi si necesse est.*

7. En el mateix sentit, les recerques arqueològiques més recents han posat de manifest la necessitat de matisar la definició tradicional dels antics habitants de la Cerdanya com a «poble ramader transhumant», basada més aviat en una extrapolació abusiva vers el passat d'una activitat pròpia d'èpoques més tardanes i en cap cas característica de tota la població. Aquests estudis mostren la presència de bestiar més sedentari, el conreu de cereals com el forment i l'ordi, i l'existència d'assentaments al bell mig de la plana, trets que no s'adiuen pas amb una societat eminentment ramadera i transhumant. De fet, si és certa l'etimologia tradicionalment proposada per a «Cerdanya» (= país dels porcs < euskèric *txerri* = «porc»), cal recordar que els porcs no són un bestiar que permeti la constitució d'un sistema ramader transhumant. També és necessari dir que els resultats obtinguts a mitjançant l'arqueologia a la muntanya d'Enveig són molt semblants als del treball del geògraf J.M. MONTSERRAT (1992) a l'Alt Aragó.

que a la Cerdanya «la hoja de los olmos se da a los cerdos» (1789, p. 93), mentre que al segle XII es documenten ovelles i eugues pels boscos de nogueres.⁸

I al Pallars (segle XII)

El 6 de març de 1187, Guillem de Sas donà a la comanda de l'Orde de l'Hospital de Susterris tres masos situats a la pròpia vila de Sas (1.381 m) i a Manyanet (1.488 m); sobretot, però, donà el dret de franca pastura i empriu a l'estiva de Peranera-Cabdella per a 3.000 ovelles i 40 besties més, entre eugues i vaques, de la comanda.⁹

L'adquisició de les pastures de Sas suposa la culminació d'un procés de formació d'un domini territorial caracteritzat, en gran part, per l'adquisició de predis en punts privilegiats del traçat de les cabaneres. El que interessa destacar ara, tanmateix, és que el contingut d'aquest document mostra que els feudals tenen un coneixement molt precís de les necessitats alimentàries del bestiar i dels procediments per a una correcta gestió dels pasturatges d'alta muntanya.

El factor que determina primordialment l'èxit o el fracàs d'un sistema ramader és l'equilibri entre el nombre de bestiar i els recursos disponibles, això és, la trobada de la càrrega ramadera justa. Es tracta de trobar el punt mig entre la sobrecàrrega (col·lapse de la reproducció de la pastura, erosió i desplaçament de sòls per escorrentia pluvial i allaus) i el dèficit en l'explotació, que també té conseqüències nefastes per a la qualitat dels pasturatges (l'abundància de fulles i tiges acaba ofegant les plantes més nutritives, necessitades de llum, formant-se una acumulació de matèria orgànica de difícil descomposició, passant de pastura a rebollar i a bosc finalment; FILLAT *et alii*, 1984, p. 16, 38-39, 82). Aquest hauria de ser, creiem, l'eix de tota discussió sobre l'esment textual d'espècies de bestiar diferenciades geogràficament.

Tot i la manca de detalls precisos relatius a les seves fites, la zona afectada per la cessió del 1187 s'estendria sobre unes 470 ha. En el moment de màxima necessitat d'herba per part de l'animal (just abans de parir), 1 ha és la superfície mínima necessària per a 5-7 ovelles (BOGART i TAYLOR, 1988, p. 246). La cessió de 470 ha dividides entre les 3.000 ovelles com a màxim que es permet accedir-hi dóna una relació de 6,38 animals per ha (0,15 ha per animal). Així, es pot afirmar que els actors del document coneixen perfectament les necessitats dels animals i actuen en conseqüència en el moment de la donació. Creiem que això és indiscutible, tot i que cal tenir en compte que la seva decisió, sens dubte, no està dictada per un càlcul aritmètic com el nostre —que no és més que una abstracció feta sense tenir en compte les característiques intrínseques de la zona— sinó que resulta de l'apreciació del potencial ramader del lloc segons l'experiència acumulada en la gestió del bestiar i dels pasturatges. Vuit

8. DACSU, doc. 1456, a. 1136: *ad ipsa nogera ubi iacent ovas et eguas II.*

9. OHP, doc. 18: *in ipsa nostra estiva que tenet de Petra Nigra usque in terminum de Cabdela, pascua et ademprivo ubicumque voluerint infra istos terminos usque ad tria milia oves et ad XL inter equis et vaccas.*

segles després, però, només ens cal variar un xic per sobre o per sota la relació anterior per arribar a les mateixes apreciacions fetes a finals del segle XII.

A més, el document remet a la separació en els pasturatges del diferent bestiar. Es tracta d'una referència a la diversificació qualitativa del bestiar, basada en les preferències d'herba pròpies de cada tipus d'animal. «Així, el boví aprofita les herbes altes i relativament bastes, el llaner prefereix les pastures curtes i fines, mentre el cavallí constituïria el millorador de la pastura per excel·lència, en aprofitar precoçment les espècies més bastes i menys preferibles per altres tipus de bestiar»; llavors també hi ha altres factors, com és la capacitat de resistència al fred (FILLAT *et alii*, 1984, p. 39-40); el rebuig de l'herba crescuda entorn de les pròpies femtes i no de les d'altres animals (DE BLAS, 1983, p. 98), etc. Aquesta és la raó de la separació de les ovelles i dels altres bestiaris, eugues i vaques, en el text. El fet que aquestes últimes s'esmentin juntes remet a la seva complementarietat, molt clara en el cas del problema de les femtes, i a que les altituds màximes de l'espai afectat (ports de Filià, 2.393 m; d'Erta, 2.450 m) permeten encara l'accés indistint d'ambdós tipus de bestiar.

L'organització d'aquest sistema ramader, el trànsit dels diferents bestiaris per camins més o menys condicionats, la localització dels punts d'aigua, dels blocs de sal, etc. exigeixen una forta inversió de treball. Es tracta, de fet, d'un sistema de pastura semirotacional, en el marc del qual la inversió de treball només pot aparèixer compensada pel seu aprofitament per part d'un nombre elevat de bestiar (DE BLAS, 1983, p. 97). Però, a diferència dels pagesos que, a la mateixa època, no sembla que practiquin en general més que un pastoralisme complementari de l'agricultura, això no és problema per als senyors feudals posseïdors de grans ramats, per una banda, i capaços d'accedir al treball de pastors especialitzats. Aquesta última figura, de fet, com s'ha vist en el cas de la Cerdanya, només apareix —i esporàdicament— en el context dels dominis senyorials; és el cas de *Bardina pastore* a la Vall de Senyiu al darrer quart del segle XI (ARXIU DE LA CORONA D'ARAGÓ, PERGAMINS RAMON BERENGUER I, s.d., no. 45), o els *homines ipsius* del comte del Pallars que guardaven els seus ramats al Pla de Lleida a mitjan segle XII (LFM, docs. 130-131, c. 1150).

La muntanya com a cruïlla de disciplines científiques

El domini feudal de les pastures, com en general l'exercit sobre els erms, boscos, aigües o camins, provenia originalment del fet que es tractava de béns fiscals, és a dir, en conseqüència, confiscables pels senyors. Només els béns comunals, sobre els quals la possessió antiga donava certs drets a les comunitats muntanyenques, quedaven relativament lliures de l'arbitrarietat jurídicament sancionada. Tanmateix, en darrer terme aquests béns comunals també pertanyien jurídicament a la *potestas*, la qual fou objecte de fragmentació entre els segles IX-XI. Des de l'Any Mil, la *potestas* són tots (menys els pagesos, és clar): el rei, els Enveig, Sicart i altres senyors locals.

En aquest context, hom observa que, en el domini feudal dels processos de treball muntanyencs, «la fase más susceptible de ser dominada desde el “exterior” es, justamente, la más nítida e inequívocamente ganadera: el uso de los pastos de verano (...) Estos pastos requieren una menor atención y esfuerzo agrícolas, pero, al mismo tiempo, dentro del calendario de trabajo tienen una función determinante para todo el conjunto (...) Sin esta fase la reproducción del calendario, que es la expresión temporal de la supervivencia social de la comunidad campesina, es totalmente imposible» (BARCELÓ, 1995, p. 69). Al nostre entendre, aquest és el sentit de l'interès dels monestirs i dels senyors per dotar-se de privilegis que incloguin la potestat per apropiat-se dels béns considerats fiscals i, concretament, de les pastures. Caldria afegir encara l'actualització de la legislació visigòtica sobre l'apropiació particular de terres ermes (*aprisio*), feta en època carolíngia i adoptada llavors pels incipients feudals locals. Així, recentment, un de nosaltres ha posat en relació, creiem que per primera vegada, l'aplicació del dret d'*aprisio* i el domini feudal del treball pagès en una zona de muntanya (OLIVER, 1997c).

És de suposar que l'expropiació feudal xocaria amb una organització prèvia dels pasturatges en què els drets de les comunitats muntanyenques es basarien en codis socials tradicionals sancionats, no per la llei escrita, sinó pel costum. Ch. Rendu *et alii* també en troben arqueològicament les seves traces (1995). És sabut, però, i els treballs arqueològics també permeten apreciar això, que el xoc es resoldria històricament a favor dels senyors, els quals invertirien en aconseguir l'apropiació i accés a les pastures tots els recursos jurídics, ideològics i, donat el cas, militars, al seu abast, amb el consegüent impacte ecològic derivat de les seves accions.¹⁰

L'articulació entre agricultura i ramaderia en zones de muntanya està molt determinada pels condicionants ecològics específics del mateix medi muntanyenc. Aquests condicionants es poden anomenar «verticals» (sostres altitudinals de les activitats agrícoles i ramaderes), «horitzontals» (zones aptes per al conreu o la pastura situades entre espais inadequats, els quals, a més, tendeixen a créixer –tarteres, torrenteres, etc.), i «temporals» (distribució del treball amb més o menys intensitat al llarg de l'any). Històricament, aquests condicionants (que hem anomenat «triple rigidesa» dels espais muntanyencs; ARBUÉS i OLIVER, 1999a) han limitat les possibilitats de transformació dels processos

10. El perfecte coneixement que demostren tenir de la muntanya els senyors que cedeixen drets de pas i pastura als monestirs ramaders contrasta amb els esforços fets per la intel·lectualitat de l'època per construir una imatge sinistra dels espais muntanyencs (GAUTIER DALCHÉ, 1992). Aquesta imatge contrasta encara més amb la realitat si atenem a la integració entre vall i muntanya que caracteritza la transhumància vertical practicada secularment per les comunitats muntanyenques. Els intel·lectuals, però, estan construint una imatge dirigida conscientment a facilitar i legitimar l'exclusió dels pagesos dels boscos i les pastures, fonamentals, tanmateix, per a la seva supervivència i la seva autonomia política i social. Alguns intel·lectuals actuals encara continuen entestats a fer-nos creure que els habitants de les muntanyes han tingut una visió negativa del seu entorn fins que han après que això de la muntanya pot arribar a ser bonic. Són els mateixos que s'esforcen a trobar significats màgics i exorcitzadors a pedres, creus i altres signes que troben per la muntanya, sense, al contrari, considerar que puguin ser congruents amb processos de treball científicament intel·ligibles (com ara límits de pastures i territoris polítics, etc.).

de treball, entesos com el conjunt articulat de la selecció d'espècies vegetals o animals, els sistemes d'eines i tècniques, i el disseny i manteniment de les zones de treball.¹¹ Llavors, el domini dels processos de treball, a partir dels segles IX-X, per part de senyors exigents de renda i, per consegüent, de produccions específiques, ha provocat l'extensió de superfícies conreuades, la introducció de nous cultígens, alteracions en els calendaris de treball, i altres canvis que han obligat a una sovint traumàtica adaptació per part de les societats locals.

En aquest article s'ha parlat, bàsicament, de pastures. Però, probablement, els espais que millor mostren tot això són els prats. Les escasses superfícies destinades a prats irrigats en els espais agraris de muntanya anteriors al segle XVI (ARBUÉS i OLIVER, 1999b) delaten principalment la petita dimensió de la cabana de bestiar no transhumant, és a dir, d'aquella ramaderia en mans bàsicament pageses. La mateixa escassetat podria haver contribuït decisivament a mantenir l'equilibri entre recursos herbacis i explotació ramadera, ja que «localment, la proporció de bestiar gros està en relació directa amb la producció d'herba» (VILA, 1984, p. 118). Però aquest equilibri, donat que són els senyors els primers interessats en les produccions de secà i per limitar la ramaderia pagesa, no és *natural*. Pel que fa als senyors, el gruix del seu propi bestiar dels feudals emigraria a l'hivern a la plana i el que es quedava en tindria prou amb les produccions herbàcies o cerealístiques locals, per bé que relativament limitades; en canvi, els pagesos, obligats a produir secà per pagar les rendes i incapaçs d'assumir els costos de la transhumància o de superar els entrebancs jurídics posats a l'organització d'una pastura lliure de la intromissió senyorial, senzillament, haurien abandonat la ramaderia com activitat principal. Podem parlar, doncs, d'un veritable *equilibri forçat*.

Les dificultats imposades a la transformació dels espais muntanyencs fan que una eventual transformació en el seu disseny sigui arqueològicament visible. És degut precisament al que anomenem *triple rigidesa* dels espais muntanyencs que hi ha una intersecció entre la Geografia i la Història de la muntanya: l'estudi dels espais de residència i treball, i del context històric (polític, social, econòmic) en què s'han creat, transformat o, donat el cas, abandonat i destruït. Els geògrafs estudien els camps abandonats (SORIANO, MOLINA i NADAL, en premsa); la història o l'arqueologia agrària del feudalisme està començant a estudiar, precisament, els seus «orígens». En aquest context, l'estudi de la formació dels espais i de la seva transformació en nous usos aporta informació sobre la dinàmica de la seva destrucció: la seva cronologia, la seva localització, les seves causes; al mateix temps, la lògica de la destrucció o l'abandonament pot informar sobre els criteris que en regiren la formació: una racionalitat ecològica o, en el nostre cas, la racionalitat de la renda. Geògrafs, historiadors i arqueòlegs dels espais agraris de muntanya ens hem de trobar per força.

11. Caldria afegir encara que aquests condicionants de tipus genèric actuen diferentment segons es tracti de muntanya «humida» o muntanya «seca», pel que fa a la incidència dels processos erosius, les possibilitats de construcció i manteniment de terrasses de conreu, la capacitat d'irrigació, la selecció d'espècies conreades o de bestiar, etc.

Creiem necessàries, doncs, una història i una arqueologia dels espais agraris del feudalisme a la muntanya, que prenguin en consideració l'articulació sistèmica entre la selecció d'espècies i cultígens; la construcció i gestió dels parcel·lars agrícoles, els prats, els alts pasturatges i els camins ramaders; les tècniques i els sistemes d'eines propis de cada activitat; el seu impacte ecològic; i, naturalment, els mecanismes polítics mitjançant el poder polític arriba a dominar els processos de treball i manté aquest domini,¹² així com la capacitat informativa sobre la construcció dels espais rurals de muntanya que hi ha continguda en els seus respectius processos de transformació o destrucció en època contemporània. Això és feina per a anys i per a equips multidisciplinars. Potser que ens hi posem.

Bibliografia

- ARBUÉS, C. (1998). «Un espacio agrario feudal de montaña. El valle del Aránser en la Cerdanya. Lectura arqueológica de un capbreu de 1358». A: *Arqueología Espacial*, 19-20, p. 463-477.
- (en premsa): *Els espais agraris feudals de muntanya. L'exemple de Músser (Baridà)*.
- ARBUÉS, C.; OLIVER, J. (1999a). «Vinyes que ja no ho són. Per una arqueologia agrària del domini feudal del treball pagès: les vinyes de Sorre i Montardit (Pallars Sobirà) i Músser (Cerdanya)». A: *Congrés Internacional Gerbert d'Orlhac*. Vic-Ripoll: Universitat de Vic.
- (1999b): «Pocs prats per tants masos? Els prats en els espais agraris feudals de muntanya: els casos de Sorre (Vall d'Àssua-Pallars Sobirà) i Músser (Baridà-Cerdanya)». A: *Col·loqui del mas català*. Barcelona: CSIC.
- BARCELÓ, M. (1988). «Los límites de la información documental escrita». A: BARCELÓ, M. [et al.]. *Arqueología medieval. En las afueras del «medievalismo»*. Barcelona: Editorial Crítica, p. 73-87.
- (1995). «Crear, disciplinar y dirigir el desorden. La renta feudal y el control del proceso de trabajo campesino: una propuesta de articulación». A: *Taller d'Història*, 6, p. 61-72.
- DE BLAS, C. (1983). *Producción extensiva de vacuno*. Madrid: Mundi-Prensa.
- BOGART, R.; TAYLOR, R.E. (1988). *Producción comercial de animales de granja: bovinos, porcinos, ovinos, équidos y aves de corral*. México D.F.: Noriega editores.
- DACSU: BARAUT, C. «Documents de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell». A: *Urgellia*, II-XI (1979-1992/1993).
- DIETARI: MARTÍ SANJAUME, J. (1929). *Dietari de Puigcerdà*, Ripoll: Impressor Llopis.
- DSMP: ALTISENT, A. (1993). *El diplomatarí de Santa Maria de Poblet 960-1177*. Barcelona: Abadía de Poblet.

12. Recentment s'ha estudiat en el cas de la percepció de delme de la pega de marcar el bestiar percebut per la catedral d'Urgell a Andorra des del segle IX (OLIVER, 1998).

- FILLAT, F. [et al.] (1984). *Els pasturatges. Funcionalisme i aprofitament dels ecosistemes pastorals*. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- GAUTIER DALCHÉ. (1992). «L'image des Pyrénées au Moyen Age». A: *Frontières et espaces pyrénéens au Moyen Age*. Perpinyà: Université de Perpignan, p. 15-37.
- GUHA, R. (1989). *Unquiet Woods. Ecological change and peasant resistance in the Himalaya*. Delhi: Oxford University Press.
- LBSC: UDINA, F. (1947). *El "Llibre Blanch" de Santas Creus*. Barcelona: CSIC.
- LFM: MIQUEL, F. (1945-1947). *Liber Feudorum Maior*, Barcelona, CSIC.
- MONTSERRAT, J. (1992). *Evolución glaciaria y post-glaciaria del clima y la vegetación en la vertiente sur del Pirineo. Estudio palinológico*. Saragossa.
- OHP: BERTRAN, P. «L'Orde de l'Hospital al comtat de Pallars (segle XII)». A: *Analecta Sacra Tarraconensia*, 53-54, p. 221-251.
- OLIVER, J. [ed.] (1997a). *Respostes de la Coma de Burg, Tirvia i Vallferrera al qüestionari de Francisco de Zamora (1789-1790)*. Lleida: Garsineu.
- (1997b). «Tècniques agrícoles i documentació medieval: dos exemples del Vallès». A: *Ponències. Anuari del Centre d'Estudis de Granollers*, 1, p. 125-133.
- (1997c). «El domini feudal del treball pagès: darrera la pista del guaret pel Pirineu (Pallars i Ribagorça, segles IX i XVIII)». A: *Afers. Fulls de Recerca i Pensament*, 27, p. 335-346.
- (1998). «El delme de la pega de la Seu d'Urgell a Andorra en els inicis del domini feudal del pastoralisme pirinenc». A: *Annals de l'Institut d'Estudis Andorrans-1996*, p. 157-168.
- (en premsa): *Treball forçat? Agricultura, ramaderia i renda feudal al Pirineu. Una proposta d'articulació*.
- RENDU, CH. [et al.] (1995). «Habitat, environnement et systèmes pastoraux en montagne: acquis et perspectives de recherches à partir de l'étude du territoire d'Enveig». A: *X Col·loqui d'Arqueologia de Puigcerdà*. Puigcerdà: Institut d'Estudis Ceretans, p. 661-673.
- RIU, M. (1961). «Formación de las zonas de pastos veraniegos del monasterio de Santas Creus en el Pirineo, durante el siglo XII». A: *Santas Creus*, 14, p. 137-153.
- SOLÉ SABARÍS, J. (1951). *Los Pirineos: el medio y el hombre*. Barcelona: Alberto Martín.
- SORIANO, J.M.; MOLINA, D.; NADAL, J. (en premsa). «Environmental problems and management options for abandoned agricultural fields in the Cadí-Moixeró (Catalan-Pyrenees)». A: *Environmental Management and Planning at the Regional and Local Level*.
- VILA, P. (1984). *La Cerdanya*. A: Barcelona: Empúries.
- VILÀ I VALENTÍ, J. (1950). «Una encuesta sobre la trashumancia en Cataluña». *Pirineos*, 17-18, p. 405-441.
- VIOLANT, R. (1949). «Notas de etnografía pirenaica: transhumancia», *Pirineos*, 8, p. 271-290.
- DE ZAMORA, F. (1789). *Diario de los viajes hechos en Cataluña*. Barcelona: Curial: 1973.